

## ԱՐՅԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐԻ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ Արթուր ՊՈԳՍՅԱՆ

**Բանալի բառեր.** Պատմական Հայաստան, Արցախի պատմություն, ծագումնաբանություն, գենետիկական պատմություն, լեզվաբանություն, հնագիտական վկայություններ, աշխարհագրական տվյալներ, գենետիկական հետազոտություններ, Արցախի բարբարոս, մարդաբանություն

**Ключевые слова.** Историческая Армения, история Арцаха, происхождение, генетическая история, лингвистика, археологические свидетельства, географические данные, генетические исследования, Арцахский диалект, антропология

**Keywords.** Historical Armenia, Artsakh history, origin, genetic history, linguistics, archaeological evidence, geographic information, genetic studies, Artsakh dialect, anthropology

**A. Погосян**

### Современное состояние вопросов происхождения армян Арцаха

История восточных областей исторической Армении, в число которых входит Арцах, а также вопросы происхождения населяющих их популяций до сих пор вызывают множество споров разрешить которые с помощью традиционных подходов практически невозможно. Применение молекулярно-генетических методов для изучения генетической истории армян позволит решить многие из данных проблем. Важно отметить, что до сих пор в ранее проведенных генетических исследованиях армянская популяция рассматривалась как территориально однородная, без учета отдельных географических групп, что является недостаточным для реконструкции полного генетического портрета армян.

**A. Pogosyan**

### The Current Views of the Issues of the Origin of Artsakh Armenians

History of the eastern provinces of historical Armenia, including Artsakh, as well as the problems, regarding the origins of its population, are still debatable, and, thus, are almost irresolvable with the help of traditional approaches. The utilization of molecular genetic techniques to study the genetic history of the Armenians may shed light to many of these problems. It is important to note that the genetic studies, having been conducted so far, the Armenian population has been considered as territorially homogeneous, without taking into account distinct geographical subgroups, and that is not sufficient for the reconstruction of the complete genetic portrait of Armenians.

Հայոց աշխարհի արևելյան շրջանների պատմությունը, որոնց թվին է պատկանում Արցախը, ինչպես նաև այնտեղ ապրող պոպուլյացիաների ծագումնաբանական հարցը մինչև հիմա մի շարք տարաձայնություններ է առաջացնում: Այդ տարաձայնությունները վերացնելը գործնականորեն անհնար է պատմական, հնագիտական, լեզվաբանական և այլ մեթոդներով: Հայոց պատմության գենետիկական ուսումնասիրության գործում բազում պատասխաններ կարող են տալ մոլեկուլային-գենետիկական մեթոդները: Կարևոր է նշել, որ մինչև հիմա կատարած գենետիկական ուսումնասիրություններում հայերը դիտվում էին, որպես տարածքային միատարր պոպուլյացիա, առանց հաշվի առնելու առանձին աշխարհագրական խմբերը, որը բավարար չէ հայերի լրիվ գենետիկական պատկերի վերարտադրման համար:

### Ներածություն

Պատմական Հայաստանի արևելյան նահանգների, այդ թվում և Արցախի պատմության և արցախահայության ծագումնաբանական արմատների ուսումնասիրությունը պատմագիտության արդի հարցերից է, որը մի շարք կետերում առ այսօր վիճահարույց է, և որին գրեթե անհնար է միանշանակ պատասխանել միայն ավանդական (պատմական, լեզվական, մարդաբանական և այլն) մոտեցումների կիրառմամբ: Պատմական արժեքավոր փաստաթղթերի մի մասը ոչնչացվել կամ անհետացել է Հայկական լեռնաշխարհում բազմաթիվ արշավանքների և նրկրաշարժերի հետևանքով: Բացի այդ, հարևան երկրների միջև Հայաստանի ներկայիս պատմաքաղաքական բաժանման արդյունքում արևելյան և հնագիտական ուսումնասիրությունները դարձել են նրբախնդիր և դժվար իրագործելի առաջադրանք: Մյուս կողմից պատմական իրադարձությունները հազարամյակների հեռավորությունից քննարկելը կարող է հաճախ հանգեցնել իրարամերժ տեսակետների այն

պատճառով, որ աղբյուրները կամ եղած աղբյուրների մեկնաբանությունները կարող են տարբեր լինել և գուրկ ապացույցի կամ ճշգրտման հնարավորությունից: Մինչդեռ վերջին երկու տասնամյակներում գենետիկական մեթոդների առաջընթացը հնարավորություն է տվել բացատրել մինչ այժմ պատմաբանների և մարդաբանների համար անորոշ մնացած բազմաթիվ իրադարձություններ (1, 2):

Արցախը Հայաստանի բազմադարյա ընդհանուր ճակատագրի հետ մեկտեղ ունի նաև իր ինքնատիպ պատմությունն ու զարգացման առանձնահատկությունները, որ սկսած V դարի սկզբից՝ պարբերաբար կտրվում էր ազգային մայր միջավայրից, սակայն չէր կորցնում իր հայկական ընդհանուր նկարագիրը, ինչպես նաև տեղական ուրույն պատկերը: Այս համատեքստում, արցախահայության ծագումնաբանությանն առնչվող հարցերի արդի վիճակի հնագիտական, պատմական, լեզվաբանական և գենետիկական մոտեցումների համալիր վերլուծությունը, որին նվիրված է սույն հոդվածը, անշուշտ, կօժանդակի հայկական այս աշխարհագրական խմբի էթնոգենեզի հետ կապված հարցերի վերհանմանն ու լուսաբանմանը:

### Հնագիտական վկայություններ

Արցախն աշխարհագրորեն զբաղեցնում է Փոքր Կովկասի հարավարևելյան տարածքը և Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան հատվածի մի մասը, և իրենից ներկայացնում է հարթավայրերի և լեռնային գոգահովիտների մի ամբողջ համակարգ՝ բաժանված ներքին լեռնաշղթաներով:

Արցախի տարածքում մարդու առկայության մասին հնագիտական վկայությունները հասնում են մինչև հին քարեդարյան դարաշրջան: Այստեղ հայտնաբերվել են պալեոլիթյան և հետագա ժամանակաշրջանների բնակավայրերի, բերդերի ավերակներ և հետքեր՝ զանազան գեներների, զարդերի, գործիքների տեսքով: Նման փաստերը հուշում են, որ Արցախը Հայկական լեռնաշխարհի այն վայրերից է, որտեղ տեղի է ունեցել նախամարդուց ժամանակակից մարդու ձևավորման գործընթացը: Այդ առումով առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Հադրութի շրջանի Ագոխ գյուղի նույնանուն քարանձավի հնագիտական նյութերը, որոնք, մասնագետների կարծիքով, հնարավորություն են տալիս դիտարկել պլեյստոցենից մինչև հոլոցեն ընկած ժամանակահատվածում հնագույն մարդկանց գաղթողիները և բնակեցումը Փոքր Կովկասում (3): Ագոխի պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել է հնագույն մարդու ստորին ծնոտի մի հատված, որը համապատասխանում է ուղիղ քայլող մարդու և նեանդերթալյան մարդու դարաշրջանների միջև անցումային ժամանակահատվածին (4, 5): Բացի այդ, այստեղ հայտնաբերվել են հսկայական քանակությամբ բրածո կենդանական մնացորդներ և օլդովայան, աշելյան, մուստերյան մշակույթներին պատկանող քարե գործիքներ, որոնք ներկայում պահվում են Ադրբեջանում՝ որպես նրանց մշակույթի անբաժանելի մաս: Երկրաբանական հետախուզական աշխատանքների ժամանակ քարեդարյան շրջանի մարդու գործունեության հետքեր են արձանագրված նաև Թաղարի, Քարին տակի և մի քանի այլ գյուղերի տարածքում տեղակայված քարանձավներում:

Ստեփանակերտի, Խոջալուի և Արցախի մի շարք այլ հնավայրեր հարուստ են կարասային, քարակղային, սարկոֆագային ձևերի թաղումներով և դամբարանաբլուրներով, որոնք պահպանում են ոչ միայն հանգուցյալների կմախքները, այլև նրանց կենցաղի, ռազմական կյանքի և այդ ժամանակին բնորոշ այլ առարկաներ՝ ներկայացնելով պատմական բրոնզի և երկաթի դարաշրջանները (6): Առաջաձորի և Խոջալուի դամբարաններից հայտնաբերված սպառազինության համար նախատեսված առարկաները, օրինակ, հնարավորություն են տալիս վերականգնել բրոնզեդարյան ծանր հետևազոր ռազմիկների արտաքին տեսքը (7): Դամբարանների կառուցվածքի, ինչպես նաև գերեզմանատների ուսումնասիրությունը, նախկինում հայտնաբերված նմանօրինակ նյութերի հետ համադրումը մատնանշում է, որ դրանք իրենց գուգահեռներն ունեն Սևանի ավազանի հուշարձաններում (8): Այդ դամբարաններում հնագետները պեղել են նաև ուշ բրոնզե դարից սկսվող ժամանակաշրջանին բնորոշ կարասային թաղումներ, որոնք հետաքրքիր տեղեկություններ են տալիս արհեստների ու արվեստների զարգացման, հավատալիքների մասին (բրոնզե կացիններ, զարդեր, պաշտամունքային արձանիկներ): Հաճախ հայտնաբերվել են նաև պղնձե ու ոսկե անավարտ իրեր ու զարդեր: Դրանց անավարտ լինելը փաստում է տեղական ծագման ու լայն գործունեության մասին (9):

Խոջալուի դամբարանադաշտից գերմանացի հնագետ Էմիլ Ռյոսլերը հայտնաբերել է ազաթն ուշագրավ ուլունք, որի վրա կա արձանագրություն՝ Ասորեստանի Ադադնիրարի I-ին (մ.թ.ա. 1310-1282թթ.) արքայի անվան հիշատակությամբ (10): Խ. Սամունյանի կարծիքով՝ Ասորական գրությամբ ազաթն ուլունքը Խոջալու է հասել տեղացի գեղապետներից մեկի միջոցով, ով, ամենայն հավանականությամբ, ծառայել է Ասորեստանի բանակում և որպես նվեր ստացել է Ադադնիրարի I-ի կողմից: Վերոհիշյալ փաստը վկայում է, որ Արցախը մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում ընդգրկված է եղել Առաջավոր Ասիայի քաղաքակրթության ոլորտում:

Խոջալուի դամբարանաբլուրներից պեղված նյութերի մեջ գերակշռող են նաև Ուրարտական թագավորության հետ առնչվող նյութերը: Դրանցից մեկը՝ սարդիոնե զարդանախշը, ունի նաև սևագիր արձանագրություն Ռուսա թագավորի անվան հիշատակությամբ (11), ինչը վկայում է, որ այդ թագավորության մեջ էր գտնվում Արցախը:

Արցախի տարածքում դամբարանադաշտերի թաղումները և հարակից այլ նյութեր, հնագետ Վ. Բելկինի կարծիքով, պատկանում են հայերին և ընդհանրություններ ունեն Հայկական բարձրավանդակի համաժամանակյա հուշարձանների հետ (12): Նույնն է պնդում նաև հնագետ Ա. Իսրայելյանը, ով համանման գտածոների վերլուծությունից պարզել է, որ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի, այդ թվում նաև Արցախի տեղաբնակ գեղերի հավատալիքներն ու ծիսակատարությունները նույնատիպ էին (13): Բացի այդ, Արցախի Զաբուխ գյուղի մերձակայքում գտնվող հնավայրում հայտնաբերել են մի շարք քանդակների բեկորներ, որոնք, Ռյոսլերի կարծիքով, հայկական ծագում ունեն (14): Ի լրումն, հայտնի արևելագետ Ռ. Վիրխովը, ուսումնասիրելով և համեմատելով հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հատվածներից հայտնաբերված նյութերը, գրել է. «Ընդունելով, որ վերին աստիճանի կարևորը ընդհանուր տիպն է, իսկ այս կողմից մինչև այժմ կատարված սակավաթիվ պեղումներն անգամ ցույց են տալիս, որ Գուգարքից սկսած մինչև Թարթառ գետի դաշտը ապրած հին ազգերը մի մշակույթի ներկայացուցիչներ էին» (15):

Այսպիսով, հնագիտական պեղածոների հիման վրա գիտնականները եկել են այն եզրակացության, որ հնագույն ժամանակներից ի վեր Արցախի տարածքը բնակեցված է եղել, ընդ որում՝ հնագույն մշակույթը, ըստ էության, հանդիսանում է Հայկական լեռնաշխարհի միասնական մշակույթի տեղական տարբերակ:

### Պատմական ակնարկ

Պատմության վաղ շրջանի գուտ Արցախին վերաբերող աղբյուրագիտական տվյալները սակավաթիվ են: Օտար աղբյուրներից հասած տեղեկությունները գլխավորապես վերաբերում են ողջ հայ ժողովրդին ու պետական-վարչական միավոր Հայաստանին և հազվադեպ՝ նրա առանձին շրջաններին: Այնուամենայնիվ, Արցախը վաղագույն աղբյուրներում անգամ հիշատակվում էր անվանապես, ինչը պահպանվել է հետագա բոլոր ժամանակաշրջաններում:

Ուրարտական սևագիր արձանագրություններից հայտնի է դառնում, որ մ.թ.ա. 8-9-րդ դարերում Արցախը եղել է Վան-Արարատյան թագավորության կազմում, որի գահակալները դեպի հյուսիս-արևելք կատարած իրենց արշավանքների ընթացքում պետությանն են միացրել նոր երկրամասեր, որոնց թվում եղել է Արցախը (սևագրերում՝ Ադախունի կամ Ուրտեխինի) (16, 17): Ասվածը հիմնավորվում է արձանագրություններում այն տեղանունների հիշատակմամբ, որոնք համանման են Արցախի միջնադարյան և այժմյան որոշ գյուղանունների հետ (18): Ադախ տեղանունը հիշատակված է նաև հետագա ժամանակների հայկական աղբյուրներում (19, 20):

Ըստ էության, երկրամասը նույն անունով են կոչել նաև հին հույները: Ստրաբոնի հայտնի «Աշխարհագրություն»-ում Կուր գետի աջափնյակում տեղակայված երկրամասը հիշատակվում է «Օրիսիստենա»-Orcisthnh («Արցախի» հունարեն տարբերակը) անունով՝ որպես Մեծ Հայքի նահանգներից մեկը, որը հայտնի էր իր մեծաքանակ հեծելազորով (21): Վաղ միջնադարյան աղբյուրներն արձանագրում են երկրամասի ևս երկու անվանում՝ Ծավդեք՝ Ծավդեքյան իշխանական տան անունով (22), և Խաչեն՝ ի պատիվ իշխանանիստ համանուն բերդի (23): Վերջինը հիշատակվում է նաև քյուզանդական և պարսկական անվանակարգումներում (24, 25): Հարկ է նշել, որ բերդն ու երկրամասը կոչվում էին Խաչեն հենց այն պատճառով, որ տեղի բնակիչները հայեր էին: Պատմական

սկզբնաղբյուրներում «Ղարաբաղ» անվանումը հիշատակվում է 14-րդ դարից: Այն ձևավորվել է պարսկական աշխարհագրական անվանակարգման հիման վրա. ի տարբերություն երկրամասի հարթավայրային մասի, որը կրում էր «Բաղ-ի սաֆիդ» (Սպիտակ այգի) անունը, նրա լեռնային հատվածը անվանվեց «Բաղ-ի սայիդ», որը թյուրքալեզու իմաստավորմամբ վերափոխվեց «Ղարաբաղի» (Սև Այգի) (26, 27):

Հունա-հռոմեական և հայ աղբյուրները հստակ մատնանշում են, որ Վան-Արարատյան և նրան հաջորդած համահայկական թագավորական տների տիրապետության ժամանակներում պետության հյուսիսային սահմանն անցել է Կուր գետով, և դրանից հարավ ընկած տարածքները գտնվել են Հայոց պետության կազմի մեջ: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ խոսքը վերաբերում էր նաև Արցախին, որը մ.թ.ա. VIII-I դարերում Հայոց միասնական պետության հետ էր (28):

Հին դարերի հաջորդ շրջանի (մ.թ.ա. I դար – մ.թ. III-IV դարեր) իրողությունները պատշաճ կերպով արտացոլված են հին հունական հեղինակների (Ստրաբոնի (մ.թ.ա. I - մ.թ. II դ.), Պտղոմեոսի (մ.թ. II դ.), Դիոն Կասիոսի (մ.թ. III դ.), Ստեփանոս Բյուզանդացու (մ.թ. IV դ.) և այլն) երկերում, որոնցից հայտնի է դառնում, որ Վանի թագավորության անկումից հետո Արցախը եղել է Երվանդունիների թագավորության (մ.թ.ա. VI-II դ.) կազմում: Դրա մասին են վկայում նաև նյութական մշակույթի բազմաթիվ հնագույն հուշարձաններ, որոնք հայտնաբերվել են վերջին հարյուրամյակի ընթացքում (29):

Բուն հայկական սկզբնաղբյուրներում, որոնք Արցախի մասին տեղեկություններ են հաղորդել սկսած V դարից, հին իրականության համատեքստում նախանգը ներկայացվում էր Մեծ Հայքի միասնական պետության կազմում, որը կարևոր դեր էր խաղում հայոց վարչական ու մշակութային կյանքում՝ պահպանելով իր ուրույն առանձնահատկությունները: Հայ պատմաբան Լեոն Արցախը համեմատել է «հսկայական միջնաբերդի» հետ, առանց որի «անհնար է երևակայել Հայաստանի սրտի, այն է՝ Արարատյան երկրի պաշտպանությունը» (30):

Պատմահայր Մովսես Խորենացու (V դ.) հաղորդմամբ՝ մ.թ.ա. IV դարի վերջերից Արցախը, ինչպես նաև հարակից Ուտիքն ու Սյունիքը շարունակում էին մնալ Երվանդունյաց պետության կազմում (31), որի անկումից հետո այն անցնում է Արտաշեսյան տիրապետության (մ.թ.ա. 189 - մ.թ. 1թթ.) տակ՝ որպես վերջինիս 15 նահանգներից մեկը: Դրա մասին է վկայում նաև գերմանացի լեզվաբան և հայագետ Հյուբշմանը, ով գտնում էր, որ Հայաստանն Արտաշեսի օրոք իր մեջ բովանդակում էր 15 նահանգ, այդ թվում՝ Արցախը (32): Իսկ Ստրաբոնը, խոսելով իր ժամանակի Հայաստանի ազգագրական վիճակի մասին, հաղորդում է, որ ամբողջ երկիրը միավորու էր (33), այսինքն՝ հայավեզու, ինչից կարելի է ենթադրել, որ Արցախի բնակչությունը հայ էր ու հայախոս: Ստրաբոնի վկայությունները հաստատել է նաև Խորենացին, ով նույնպես հայոց լեզուն առնչում էր պետության սահմանների հետ (34): Ծարունակելով միտքը՝ Խորենացին գրում է, որ Վաղարշակ-Արտաշեսը Կուրի և Արաքսի միջագետքի (այսինքն՝ Արցախի և Ուտիքի) կուսակալ կարգեց Հայկի սերնդից Առանին, ումից սերում էր Առանշահիկների հայտնի արցախյան նախարարական տոհմը: Պատմահայրը Արաքսի և Կուրի միջագետքում ապրած բնակչությունը հիշում է նրանց իշխանական տների անուններով՝ «Գարդմանացոց եւ Ծաղէացոց եւ Գարգարացոց» (35)՝ հաստատելով Արցախի բնակչության հայկյան ծագումը: Այն, որ Արցախը գտնվում էր Արտաշեսյանների թագավորության կազմում, վկայում է նաև Տիգրան Բ Մեծի (մ.թ.ա. 95-55թթ.) կողմից Արցախում Տիգրանակերտ քաղաքի կառուցման փաստը (36), որի հիմքերն առ այսօր պահպանվում են:

Մ.թ. IV դարավերջին Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև Մեծ Հայքի մասնատումից հետո Արցախը (նաև Ուտիքը) ընդգրկվեց Կուրի ձախսափնյակում գտնվող Աղվանական թագավորության (հայկական տարեգրության մեջ՝ Բուն Աղվանքի), իսկ դրա անկումից հետո՝ նորաստեղծ Աղվանական մարզպանության կազմում (37): Եվ միայն դրանից հետո Արցախի ճակատագիրը կապվեց Աղվանքի հետ, որը սակայն հետագա դարերում շարունակում էր մնալ զուտ աշխարհագրական տարածք՝ էթնիկապես բազմաազգային բնակչությամբ: Դրա մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ մարզպանական Աղվանքի հյուսիսային հատվածը հետագայում մասնատվեց առանձին փոքր թագավորությունների՝ հանդես գալով տեղաբնակ ցեղերի կամ իշխանական տների անուններով (38): Աղվանական մարզպանության հայկական գավառներում իշխում էին վերոնշյալ

Առանշահիների նախարարական տան ժառանգական կառավարիչները (39), որոնցից վաչագան Բարեպաշտի գահակալման օրոք (V-VI դդ.) Աղվանից երկրամասը տնտեսական, քաղաքական և մշակութային վերելք ապրեց: X դարի հայ պատմաբան Մովսես Կաղանկատվացու՝ «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» աշխատության մեջ բազմակողմանիորեն ներկայացված է Արցախ և Ուտիք նահանգների (հայկական Աղվանքի) պատմությունը՝ մեծամասամբ քաղված Փավստոս Բուզանդից, Մովսես Խորենացուց, Ագաթանգեղոսից, Եղիշեից, դավանաբանական և այլ գրավոր աղբյուրներից (40):

Հայոց աշխարհի հոգևոր-մշակութային կյանքում IV-V դարերը նշանավորվում են որպես քրիստոնեության ծաղկման շրջան և Հայոց գրերի գյուտով: Հատկանշական է, որ IV դարում հենց Արցախում է հիմնվել երկրի արևելյան նահանգների առաջին եպիսկոպոսանիստը՝ Ամարասի վանքային համալիրը, որտեղ էլ հայ գրի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը V դարում բացել է առաջին հայկական դպրոցը:

Չմանրամասնելով Արցախի հետագա պատմագրությունը, որը հավուր պատշաճի լուսաբանված է բազմաթիվ գրավոր աղբյուրներում՝ սկսած V դարից մինչև մեր օրերը, միայն նշենք, որ ավելի ուշ միջնադարում Արցախն ընկնում է արաբական (7-9-րդ դդ.), ապա և կենտրոնասիական թյուրքական և մոնղոլական (11-14-րդ դդ.) իշխանության տակ, իսկ 16-րդ դարում՝ Հարավային Կովկասի մեծագույն մասի հետ նվաճվում է Սևիյան Պարսկաստանի կողմից: Եվ չնայած այս ամենին՝ Արցախի բնակչությունը մնաց գլխավորապես հայկական, ավելին, արցախցիներին հաջողվեց պահպանել երկրի ինքնիշխանությունը (41):

Արցախի մասին հարուստ նյութ են տրամադրում նաև Հայաստանի հին քարտեզները, միջնադարյան հայկական, պարսկական, արաբական պատմաբանների, աշխարհագետների, ճանապարհորդների աշխատանքները, որոնք միաբերան Արցախը հիշատակում են որպես Հայաստանի տասներորդ նահանգ և մատնանշում Արցախի հայ բնակչությունը (42, 43):

### Արցախյան բարբառը

Ժողովուրդների ծագումնաբանական միասնությունը փաստվում է նաև նրանց լեզվական ընդհանրությամբ: Եթե լեզուն արտահայտում է դրանով խոսող ժողովրդի պատմական և մշակութային առանձնահատկությունները, ապա համանմանորեն բարբառն էլ արտահայտում է ազգահատվածի պատմական ճակատագիրը:

Լեզվաբանական հետազոտությունների համաձայն՝ կենդանի հնդեվրոպական լեզուների թվում հայերենը համարվում է հնագույնը և առավելագույնս մոտ է հունական և բալկանյան լեզուներին (44, 45): Բացի այդ, ոչ հնդեվրոպական խոռոչ-ուրարտական մեծած լեզուն, որով խոսում էին պատմական Հայաստանի բնակիչները բրոնզի դարաշրջանում (46), սերում էր հնդեվրոպական լեզվախմբի հետ ընդհանուր նախալեզվից (47): Համարելով, որ նախահնդեվրոպական և հնդեվրոպական լեզուների ակունքները սկիզբ են առնում Անատոլիայից կամ Անդրկովկասից (48), որոշ հեղինակներ, օգտագործելով լեզվական այդ նմանությունները, մատնանշում են, որ հայերը հնդեվրոպական ցեղախմբերի մերձավոր հետնորդներն են, իսկ լեզվախմբի տարածումը դեպի Եվրոպա տեղի է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհից հետագա գաղթների հետևանքով (49, 50):

Հայոց միասնական լեզուն, որը հայ գրերի ստեղծման շնորհիվ V դարի սկզբներից գրավոր լեզու է դառնում, ունեցել է իր բարբառները, որոնք գոյացել են ինչպես հայ ցեղային լեզվի կազմավորման ընթացքում, այնպես էլ ավելի ուշ՝ առանձնանալով ընդհանուր լեզվից կամ ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուների հիման վրա: Անկախ առաջացման եղանակից՝ այդ բարբառները մշտապես ուղեկցել են մայր լեզվին իր գոյության սկզբից (51): Քերովբե Պատկանյանը նույնպես փաստում է, որ հայերենի բարբառները համարյա անփոփոխ գոյություն են ունեցել նաև 5-րդ դարից առաջ՝ որպես հայ ազգի գոյացմանը մասնակցած ցեղերի լեզուների փոփոխված ու մշակված մնացորդներ (52):

Հատկանշական է, որ լեզվաբանները հայոց լեզվի բարբառներից աշխարհագրորեն ամենաընդգրկուն են համարում արցախյան բարբառը, որն արտագնա հոսքերով տարածվել և, ամենակարևորը, պահպանվել է ամենուր, որտեղ հասել են հին արցախահայ գաղթականները (53, 54): Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ առանց գաղթավայրերի՝ արցախ-դարաբաղյան բարբառի տիրապետության սահմանները ներառում են Մեծ Սյունիքը, Արցախը, Փայտակարանը և Ուտիքը, այսինքն՝ Հայոց

արևելյան գավառները: Այն առանձնանում է իր հարստությամբ և ճկունությամբ, որը թերևս հայոց ամենակենսունակ և ամենահամառ բարբառներից մեկն է (55):

VII դարի վերջին ապրած ու ստեղծագործած Ստեփանոս Սյունեցին, իր «Մեկնութիւն քերականին» աշխատությունում թվարկելով հայոց եզրակալ (ծայրերկրային) բարբառները, այդ թվում նաև «գԱր-ցախային...», խիստ արժեքավոր էր համարում դրանց իմացությունը, միևնույն ժամանակ հանձնարարում անաղարտ պահել միասնական ազգային լեզուն (56)՝ ի նկատի ունենալով գրաբարը:

Ընդհանրապես, հայերեն որևէ բառի գոյացումն ու զարգացման ընթացքը պարզելու համար ամենից հարմար եղանակը վաղնջական ժամանակների խոսակցական գրաբարի հետ համեմատությունն է: Բավական է նշել արցախ-դարբասյան բարբառում պահպանված որոշ ձևաբանական առանձնահատկություններ՝ համոզվելու, որ դրանք սերում են գրաբարից: Օրինակ, ի տարբերություն այլ բարբառների՝ արցախյանը պահպանել է գրաբարյան բառավորքի «ն» հանգը՝ միայն ենթարկվելով իրեն բնորոշ փոփոխության (դուռն-տոռնը, նուռն-նոռնը, կաթն-կաթնը, սառն-սառնը): Բացի այդ, արցախյան բարբառում պահպանվել են գրաբարին բնորոշ բառակազմի «փ» (ֆուրգոն-փուրգոն, ֆիզիկա-փիզիկա, ֆրանսիա-Փրանսիա) և «յ» (հղի-յղղե, հաղթել-յեխնել) հնչյունները, բառակազմի հավելուրդային «հ»-ն (ոնց-հոնց, ինչ-հինչ, ընկեր-հրնգեր և այլն): Արցախի բարբառում պահպանվել են նաև զուտ գրաբարյան որոշ հոլովաձևեր (գիշերաւ-քշերավ և այլն) (57): Հետաքրքիր է, որ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքից անջատված լեզուներում, այդ թվում և հայերենում, այլափոխված ձևով պահպանված մի շարք բառեր արցախյան բարբառում առ այսօր պահպանվել են գրեթե անփոփոխ տեսքով:

Վերջում ավելորդ չէ նաև նշել, որ ըստ հայերի վերաբերյալ մարդաբանական ուսումնասիրությունների հիմնադիր Վ. Բունակի՝ Արցախի հայերը ոչ միայն պատկանում են հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի արմենոիդ մարդաբանական տիպին, այլև հանդիսանում են այդ տիպի ամենացայտուն ներկայացուցիչները (58):

### Գենետիկական հետազոտություններ

Հնագիտական, պատմական, լեզվաբանական փաստագրությունների հակիրճ վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ Արցախը Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ հայ ժողովրդի հայրենիքի անբաժան մասն է եղել, իսկ բնակչությունը՝ հայ:

Ժամանակակից հայերը բնութագրվում են որպես հստակ ձևավորված էթնիկական խումբ, ովքեր խոսում են հնդեվրոպական ընտանիքին պատկանող հայոց լեզվով: Այդուհանդերձ, հայ ժողովրդի գենետիկական արմատներին ու կազմավորմանը վերաբերող բազմաթիվ հարցեր դեռևս մնում են չպարզաբանված. որտեղի՞ց է ծագում մեր ժողովուրդը, ե՞րբ և ինչպե՞ս է ձևավորվել իբրև ինքնուրույն էթնիկ միավոր, ինչպե՞ս է ներկրամասի պատմական անցյալն անդրադարձել հայկական էթնոսի գենոֆոնդի վրա և որքանո՞վ է այն բազմազան: Այսօրինակ հարցերը ներկայում մատչելի են ուսումնասիրման վերջին տարիներին լայնորեն կիրառվող էվոլյուցիոն և պոպուլյացիոն գենետիկական հետազոտությունների միջոցով, որոնք հնարավորություն են ընձեռում համապարփակ կերպով բնութագրել բարդ պատմական անցուդարձերի ազդեցությունը ժողովուրդների գենետիկական կառուցվածքի վրա (59, 60):

Մինչ այժմ իրականացված հայ ժողովրդի մի շարք գենետիկական հետազոտություններ ցույց են տվել, որ պոպուլյացիայի աճի սկիզբը համապատասխանում է նեոլիթյան ներկագործության մեկնարկային ժամանակաշրջանին (61), իսկ հայերի գենոֆոնդը միջանկյալ դիրք է զբաղեցնում մերձարևելյան և եվրոպական պոպուլյացիաների միջև (62)՝ հաստատելով հնագիտական այն վկայությունները, որ Հայաստանը հանդիսացել է Մերձավոր Արևելքից դեպի Եվրոպա նեոլիթյան գաղթների միջանցք: Վերջերս հրատարակված մեկ այլ աշխատանքում ուսումնասիրված նեոլիթյան հայրագծային ազդակները վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհը վերաբնակեցվել է ներկագործների կողմից շուրջ 8-10 հազար տարի առաջ (63), ինչը վկայում է, որ հայերը տեղաբնիկ են իրենց զբաղեցրած տարածքներում:

Բացի այդ, տարբեր գենետիկական մարկերային համակարգերով իրականացված հայկական պոպուլյացիայի ուսումնասիրությունը բացահայտել է ավելի սերտ գենետիկական նմանություն հայերի և Լոմվասի իրենց աշխարհագրական հարևանների միջև՝ ի համեմատ նրանց եվրոպական

լեզվական ազգակիցների (64): Դա մատնանշում է, որ Հայկական լեռնաշխարհում հնդեվրոպական լեզուների տարածումը չի ուղեկցվել տեղաբնիկների գենոֆոնդի էական փոփոխություններով:

Չնայած ժամանակակից հայերի էթնիկական համասնությունը՝ հայկական գենոֆոնդի հետագա ուսումնասիրությունների արդյունքում բացահայտվել է պոպուլյացիայի արտահայտված տարածա-շրջանային շերտավորում: Այդ աշխատանքների արդյունքները պաշտպանում են նաև հայկական պոպուլյացիայի միջերկրածովյան ծագման տեսակետը (65):

Այնուամենայնիվ, հարկ է նշել, որ նախկինում իրականացված հայերի գենետիկական հետազոտությունները հիմնականում կատարվել են ընդհանուր հայկական պոպուլյացիայում՝ ըստ էության հաշվի չառնելով աշխարհագրական ստորաբաժանումները: Մինչդեռ պատմական Հայաստանի և հատկապես նրա արևելյան շրջանների, որոնք պատմական իրադարձությունների թելադրանքով հարաբերականորեն մեկուսացված են եղել, գենետիկական պատմության վերականգնումը թույլ կտա հիմնավորված եզրակացություններ կատարել ժամանակակից հայերի բազմազանության վերաբերյալ և վերականգնել հայկական էթնոսի առավել ամբողջական գենետիկական պատկերը:

### Գրականություն

1. Jobling M.A., Tyler-Smith C. The human Y chromosome: an evolutionary marker comes of age. *Nat Rev Genet.* 2003, 4:598-612
2. Underhill P.A., Kivisild T. Use of Y Chromosome and Mitochondrial DNA Population Structure in Tracing Human Migrations. *Annu Rev Genet.* 2007, 41:539-564
3. Fernández-Jalvo Y., King T., Andrews P., Yepiskoposyan L., Moloney N., Murray J., Domínguez-Alonso P., Asryan L., Ditchfield P., van der Made J., Torres T., Sevilla P., Nieto Díaz M., Cáceres I., Allué E., Marín Monfort M.D., Sanz Martín T. The Azokh Cave complex: Middle Pleistocene to Holocene human occupation in the Caucasus. *Journal of Human Evolution.* 2010, 58: 103-109
4. Kasimova R.M. Anthropological research of Azykh Man osseous remains. *Human Evolution.* 2001, 16, 37-44
5. Yakimov V.P. New materials of Skeletal Remains of Ancient Peoples in the Soviet Union. In: L-K. Kongissson, ed. *Current argument on Early Man.* The Royal Swedish Academy of Sciences. Exeter: Pergamon Press, 1980
6. Асрян Ю. Нагорный Карабах в эпоху поздней бронзы и раннего железа (II-I тыс. до н.э.), Степанакерт, 1999, стр. 11
7. Пиотровский Б. Археология Закавказья (с древнейших времен до I тысячелетия до н. э.). Л., 1949, стр. 87-88
8. Пиотровский Б. *ibid*, стр. 55
9. Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը, Եր., 1994, էջ 18
10. Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, Եր., 1914, էջ 309
11. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, стр. 310, 446
12. Асрян Ю. *ibid*, стр. 5
13. Իսրայելյան Ա., Կուլտուրան և հավատալիքները Հայաստանում ու թրոնգի դարաշրջանում, Եր., 1976, էջ 36
14. Սամուելյան Խ. *ibid*.
15. Վիրխով Ռ., Կովկասի տեղը քաղաքակրթության պատմության մեջ, «Ազգագրական հանդես», 1895, էջ 66
16. Меликишвили Г.А. *ibid*, стр. 310, 446
17. Капанцян Г.А. Chetto-Armeniaca, Ереван, 1931, с. 104
18. Կարազնոզյան Յ., Սեպագիր տեղանուններ Այրարատում և հարակից նահանգներում, Եր., 1998, էջ 85, 139
19. Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Եր., 1983, էջ 353
20. Օրբելյան Ս., Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 278

21. Ստրաբոն, Աշխարհագրություն, XI, XIV, 4
22. Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 414
23. Մովսես Լաղանկատուացի, *ibid*, էջ 340
24. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 6: Բյուզանդական աղբյուրներ, հ. Բ: Կոնստանդին Ծիրանածին, Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին, Գիրք նրկրորդ, գլուխ 48, էջ 151
25. Миклухо-Маклай Н. Д. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке (Новый источник по исторической географии Азербайджана и Армении) "Ученые записки Института востоковедения", т. IX, М.-Л., 1954
26. Картлис цховреба. т. 2, Тбилиси, 1959, с. 240 (на древнегруз. яз.)
27. Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin. The Geographical par of thet Nuzhat-al-Qulub. Trans. By G. Le Strange, Leyden, 1919, p. 173, 174
28. Ուլուբաքյան Բ., *ibid*, էջ 13
29. Мкртчян III. Арцах. Ер., 1991, стр. 8
30. Լեո, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հատոր 2, Եր., 1973, էջ 32-33
31. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Եր., 1981, էջ 169-170
32. Հյուբեյսյան Հ., Հին Հայոց տնտեսական անունները, թարգմ. Հ. Պիլեգիկյանի, Վիեննա, 1907, Ազգ-մատ. ԾԳ, էջ 22-23
33. Ստրաբոն, *ibid*, 5
34. Մովսես Խորենացի, *ibid*, էջ 112-113
35. Մովսես Խորենացի, *ibid*, էջ 153-154
36. «Պատմություն Սեբեոսի», աշխատասիրությամբ Գ.Վ. Աբգարյանի, Եր., 1979, էջ 125
37. Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван, 1971, с. 225
38. Нагорный Карабах. Историческая справка. АН Арм ССР, Ер., 1988
39. Ուլուբաքյան Բ., Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.): Եր., 1961, էջ 129
40. Մովսես Լաղանկատուացի, *ibid*, 1983
41. Andersen A. Atlas of Conflicts: Armenia and Karabakh. Lost home: Armenians live in Turkey, Iran & other lands (1600-1801)
42. Երևմյան Ս.Ս., Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի, Երևան, 1963, էջ 105
43. Newsen R.H. Armenia: A Historical Atlas. The University of Chicago Press, 2001, pp. 40-41
44. Gray R.D. and Atkinson Q.D. Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin. Nature, 2003, 426: 435-438
45. Bouckaert R., Lemey P., Dunn M., Greenhill S.J., Alekseyenko A.V., Drummond A.J., Gray R., Suchard M., and Atkinson Q.D. Mapping the origins and expansion of the Indo-European language family. Science, 2012, 337: 957-960
46. Piotrovsky B.B. The Ancient Civilization of Urartu. London: Cresset Press, 1969
47. Fournet A. and Bomhard A.R. The Indo-European Elements in Hurrian/Charleston, 2010
48. Гамакредидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ проязыка и протокультуры. т. 2, Тбилиси, 1984, стр. 896
49. Renfrew C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. Jonathan Cape, London, 1987
50. Gamkrelidze T.V. and Ivanov V.V. Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture (Berlin, de Gruyter Mouton), 1995
51. Ղազարյան Ս., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 1981
52. Патканов К. Исследование о диалектах армянского языка, СПб., 1869, стр. 35
53. Աճառյան Հր., Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա-Նոր Նախիջևան, 1911, էջ 61
54. Ղարիբյան Ար., Հայ բարբառագիտություն, Եր., 1953, էջ 230
55. Ուլուբաքյան Բ., *ibid*, էջ 20

56. Адонц Н. Дионисий Фракийский и армянские толкователи, (Серия «Собрание древне-армянских и древне-грузинских текстов, издаваемых Имп. АН». IV) Пг., 1915 стр. 187
57. Ածառյան Հր., *ibid.*
58. Бунак В.В. Антропологический состав населения Кавказа, Вестник гос. Музея Грузии, т. 13 А, 1946, стр. 94
59. Jobling M.A., Tyler-Smith C. *ibid.*
60. Underhill P.A., Kivisild T. *ibid.*
61. Weale M.E., Yepiskoposyan L., Jager R.F., Hovhannisyan N., Khudoyan A., Burbage-Hall O., Bradman N., Thomas M.G. Armenian Y chromosome haplotypes reveal strong regional structure within a single ethno-national group. Hum. Genet. 2001, 109, 659-674
62. Nasidze I., Ling E.Y.S., Quinque D., Dupanloup I., Cordaux R., Rychkov S., Naumova O., Zhukova O., Sarraf-Zadegan S., Naderi G.A. et al. Mitochondrial DNA and Y-chromosome variation in the Caucasus. Ann. Hum. Genet. 2004, 68, 205-221
63. Herrera K.J., Lowery R.K., Hadden L., Calderon S., Chiou C., Yepiskoposyan L., Regueiro M., Underhill P.A., Herrera R.J. Neolithic patrilineal signals indicate that the Armenian plateau was repopulated by agriculturalists. European Journal of Human Genetics, 2012, 20: 313-320
64. Nasidze I. et al. *ibid.*
65. Margaryan A., Harutyunyan A., Khachatryan Z., Yepiskoposyan L. HLA allele and haplotype frequencies in the Armenian population: evidence of Mediterranean origin. International Journal of Anthropology. 2011, 26: 195-210

### Տեղեկություններ հեղինակի մասին

**Արթուր Պողոսյան** – ԱրԴՀ քիմիայի և կենսաբանության ֆակուլտետի ասպիրանտ

**E-mail:** Arthur.pogosyan@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, կ.գ.դ. Ա.Ա.Գուլյանը